

BÍDA RACIONÁLNÍ IRACIONALITY: PŘÍPAD KONSPIRAČNÍCH TEORIÍ

FILIP TVRDÝ, Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra logiky a metodologie vied, Bratislava, SR

TVRDÝ, F.: The Poverty of Rational Irrationality: The Case of Conspiracy Theories
FILOZOFIA, 77, 2022, No 10, pp. 743 – 755

Discussions in contemporary epistemology are burdened with confusions about the terms “rational”, “rationality” and their antonyms. In economy, for an agent to be rational simply means to satisfy the Bayesian probability axioms, but the situation in philosophy is much more complicated. Two kinds of rationality are usually distinguished. Epistemic rationality is an ability to achieve justified and true beliefs, whereas instrumental rationality is a capacity to act in accordance with one’s own interests. This division cleared the way to contemplation about rational irrationality, which is the case when an acceptance of epistemically unwarranted beliefs may increase instrumental profit for an individual. In my article, I will criticize this approach. The proponents of rational irrationality 1) misunderstand the primacy of epistemic rationality over instrumental one; 2) underestimate social nature of normative terms; and 3) misinterpret the evolution of human cognition. I will illustrate my conclusions with an example from applied epistemology – conspiracy theories. It is misleading and disparaging to use the term “rational” in relation to sets of unjustified beliefs that are based on conspiratorial ideation. If philosophers cannot make their ideas on rationality clear, it might be better to leave out rationality completely from the epistemological discourse.

Keywords: Epistemology – Epistemic rationality – Instrumental rationality – Rational irrationality – Heuristics – Conspiracy theories – Conspiracy ideation

Substantívum „racionalita“ a predikát „racionální“ jsou jedněmi z nejdůležitějších normativních pojmů, které používáme nejen ve filozofii, ale snad ve všech ostatních vědeckých disciplínách. Je politováníhodné, že se badatelé neshodnou, jedná-li se o termíny s jedním či více významy, natož co vlastně označují. Zvláště diskuse v analyticky zaměřené epistemologii jsou zatíženy konfúzním používáním zmiňovaných pojmů a jejich antonym. Zatímco ekonomům pro připsání racionality obvykle stačí, aby agent dodržoval axiomy bayesovské teorie pravděpodobnosti, situace ve filozofii

je poněkud komplikovanější. Často se odlišují dva druhy racionálního uvažování: epistemická racionalita je chápána jako schopnost formulovat zdůvodněná a pravdivá přesvědčení, zatímco instrumentální racionalita je považována za schopnost jednat v souladu s vlastními zájmy. Toto dělení umožnilo koncepci racionální iracionality, podle níž může přijetí epistemicky nezdůvodněných přesvědčení zvyšovat instrumentální prospěch jednotlivce. Ve svém článku chci tento přístup podrobit kritice, a to na základě tří důvodů. Zastánci racionální iracionality podle mého názoru 1) opomíjejí prioritu epistemické racionality nad instrumentální, 2) neberou v úvahu sociální povahu normativních pojmů a 3) nesprávně interpretují evoluci kognitivních schopností. Své závěry budu ilustrovat příkladem z oblasti aplikované epistemologie: konspiračními teoriemi. Používat termín „racionální“ v souvislosti s těmito soubory nezdůvodněných přesvědčení je matoucí a dehonestující. Pokud si filozofové nesvedou udělat v příslušných pojmech pořádek, bude lepší racionalitu z epistemologického diskurzu zcela eliminovat než ji používat beznadějně zavádějícím způsobem.

1. Racionalita epistemická a instrumentální

Termíny „racionální“ a „iracionální“ patří k nejčastějším evaluativním predikátům, používáme je v odborném žargonu i přirozeném jazyce. Adjektivum „racionální“ je v různých slovnících spisovné češtiny definováno jako „rozumový“, „založený na rozumu“ nebo „rozumem pochopitelný“, v užším ekonomickém kontextu také jako „účelný“ nebo „hospodárný“. Není přitom jasné, jaké subjekty či objekty mohou být adepty na aplikaci predikátu, protože jazykové intuice umožňují mluvit o (i)racionálních přesvědčeních, hypotézách, teoriích, argumentech, procesech, rozhodnutích, agentech a institucích, případně tak označovat celek či konkrétní instance myšlení a jednání. Pokud je možné užívat nějaký pojem takto volně, nabízí se otázka, zdali je vůbec smysluplný. Nabízí se analogie s Popperovým demarkačním kritériem, podle něhož lze hypotézy podporované jakoukoli evidencí považovat za pseudovědecké (Popper 2002, 45). Vágní pojem „racionální“ je navíc takřka v jakémkoli výskytu nahraditelný přílehavějším, byť částečným synonymem, jako je například „pravdivé přesvědčení“, „koroborovaná hypotéza“, „koherentní teorie“, „platný argument“, „spolehlivý proces“, „zdůvodněné rozhodnutí“, „inteligentní agent“, „osvědčená instituce“, „logické myšlení“ nebo „správné jednání“.

V dějinách filozofie najdeme myslitele, kteří si byli této víceznačnosti vědomi, a snažili se ji nějak překonat. Mezi nejznámější pokusy patří Aristotelovo rozlišení mezi teoretickým a praktickým věděním (θεωρητική/πρακτική ἐπιστήμη), s nímž souvisí i rozdíl mezi teoretickou a praktickou moudrostí (σοφία/φρόνησις). Analogicky rozčlenil rozum v období osvícenství Immanuel Kant, který oddělil jeho teoretickou a praktickou variantu (*theoretische/praktische Vernunft*), a podobných řešení bychom

našli více. V současné filozofii je běžná diferenciace mezi epistemickou a instrumentální racionalitou. I když není zcela jasné, kdo je původcem tohoto dělení, není obtížné vytvořit obecně přijatelnou definici. *Epistemická racionalita* označuje schopnost dospívat k logicky správným závěrům na základě spolehlivé evidence, tedy formulovat zdůvodněná a pravdivá přesvědčení, a týká se oblasti objektivního poznání.¹ *Instrumentální racionalita* je zase schopnost dosahovat preferovaných cílů na základě vhodně zvolených prostředků, tedy jednat v souladu s vlastními zájmy, a uplatnění nachází při subjektivním rozhodování. Přijímám-li přesvědčení o prospěšnosti konzumace jablek, protože mám k dispozici spolehlivou evidenci, že obsahují vitamin C a vlákninu, mohu se považovat za epistemicky racionálního jedince. Pokud se následně rozhodnu vylézt na žebřík a natrhat kýžené ovoce z vysoko umístěných větví jabloně do košíku, chovám se v souladu s maximami racionality instrumentální.

Filozofové v minulosti tíhli spíše k racionalitě epistemické, protože svou disciplínu považovali za cestu pro hledání pravdy, i přesto můžeme nalézt hned několik zastánců instrumentálního pojetí. Tak například David Hume ve druhé knize svého *Pojednání o lidské přirozenosti* minimalizoval úlohu rozumu při formování přesvědčení a zapříčiňování konání, když ve slavné pasáži napsal: „Rozum je, a má být, pouze otrokem vášní a jediná funkce, kterou si může nárokovat, spočívá v tom, že jim slouží a poslouchá je“ (Hume 2019, 211; T 2.3.3.4). Podle Huma pochází podnět k myšlence či skutku z působení vášní a role rozumu leží pouze v uskutečnění citových impulzů vhodnými prostředky. Rozum je nástrojem, *instrumentem*, k usměrňování myšlení a jednání. Z tohoto pojetí vyplývají poněkud paradoxní důsledky:

Pokud se vašeň ani nezakládá na nepravdivém předpokladu, ani nevolí prostředky, které nestačí k dosažení cíle, nemůže ji rozum ani ospravedlnit, ani odsoudit. Když upřednostním zničení celého světa před škrábnutím na mém prstu, neodporuje to rozumu (Hume 2019, 212; T 2.3.3.6).

Instrumentální chápání racionality bylo znovuobjeveno ve druhé polovině dvacátého století, a to především v oblasti ekonomie a mezi ekonomii ovlivněnými mysliteli. Průkopníkem se stal interdisciplinárně zaměřený politolog Herbert Simon, který v roce 1978 za svou teorii rozhodování obdržel Nobelovu pamětní cenu za ekonomii. Simonovo vymezení racionality je podobně radikální jako u Huma:

Vidíme, že rozum je zcela instrumentální. Nemůže nám říct, kam máme jít, nanejvýš nám může říct, jak se tam dostat. Je to nájemný pistolník, kterého

¹ Pojem „zdůvodnění“ patří v epistemologii k nejvíce diskutovaným. Zde jej budu používat v souladu s reliabilistickým pojetím: zdůvodněné přesvědčení je výsledkem spolehlivého kognitivního procesu, který v minulosti vykazoval tendenci dospívat k pravdivým závěrům (Goldman 1979).

Ize použít ve službách jakýchkoli našich cílů, ať už dobrých, nebo špatných (Simon 1983, 7 – 8).

V současné ekonomii převažuje přístup, který odpovídá Humovu a Simonovu řešení. Jako racionální je označován takový agent, který splňuje axiomy bayesovské teorie pravděpodobnosti, zatímco ten iracionální je nedodržuje. Přesněji řečeno se jedná o dodržování předpokladu racionálních očekávání (*rational expectations assumption*): subjektivní rozdělení pravděpodobnosti o budoucích výsledcích odpovídá u racionálních agentů skutečnému rozdělení pravděpodobnosti, tedy alespoň na základě aktuálně dostupných informací (Caplan 2000, 191–193; srov. např. Minford, Peel 2019, 30 – 32). Racionální agenti v podmínkách dostatečné informovanosti dospívají k optimálním rozhodnutím. Navíc jsou schopni a ochotni své minulé předpovědi upravovat pod vlivem novějších dat, což je v souladu s bayesovskou statistikou podmíněných pravděpodobností. Takové instrumentální pojetí je atraktivní i pro filozofy, z nichž někteří uvažují o možnosti redukovat epistemickou racionalitu na instrumentální: epistemická racionalita by v takovém případě mohla být považována za instrumentální při sledování cílů spojených s poznáním.² Samotné dělení ale v sobě skrývá potenciální nebezpečí, a to zvláště v případech, kdy jsou oba druhy racionality v konfliktu. Jedná se například o situace, v nichž se agent chová instrumentálně racionálně, jenže na základě epistemicky iracionálních přesvědčení – racionálně a zároveň iracionálně.

2. Racionální iracionalita

V letech 2000 až 2006 vydal americký behaviorální ekonom Bryan Caplan sérii textů, v nichž zavedl pojem „racionální iracionalita“ (Caplan 2000, 2001a, 2001b, 2004, 2006). Jeho ambicí bylo vysvětlit, proč lidé tak často a bez větších pochyb přijímají systematicky zkreslená přesvědčení, pro něž nemají dostatečné informace. Řečeno přesnější terminologií: proč se ekonomičtí agenti odchylují od předpokladu racionálních očekávání (Caplan 2001a, 4). Této skutečnosti si povšimli už britští empiristé, jako například John Locke: „ve svých zásadách bývají většinou nejžhavější a nejtvrdošijnější ti, kdo je nejméně ověřovali“ (Locke 2012, 694). Caplan se domníval, že modely platné v ekonomickém prostředí lze snadno přenést i do jiných oblastí lidského poznání a že jejich pomocí by bylo možné explikovat i jevy objevující se v politickém diskurzu, jako je například zastávání extremistických, fundamentalistických nebo pseudovědeckých stanovisek. Při hodnocení názorů, s nimiž nesouhlasíme, si totiž nemůžeme vystačit s prostým odsudkem, že jsou produktem myšlení

² Pro detailní diskusi problematiky viz Kelly (2003).

iracionálních osob. Měli bychom se snažit pochopit, co tyto osoby vedlo k tomu, že jsou ochotny zastávat i pro nás velmi kuriózní světonázory.

Podle Caplana se agenti často dostávají do situací, kdy hledají kompromis (*trade-off*) mezi iracionalitou a vlastním prospěchem. Pokud se dostane do konfliktu přesvědčení založené na předpokladu racionálních očekávání s jiným přesvědčením, jež je sice svou povahou iracionální, ale má příjemné důsledky, bude agent často preferovat druhou alternativu přinášející větší hedonistický požitek. Bude tak činit i tehdy, když mezi náklady spojené se stanoviskem patří sebeklam. Mylné iluze o světě či sobě samém mohou přinášet svým nositelům rizika, avšak za určitých okolností představují pro jedince s perspektivou vyššího zisku přijatelnou ztrátu. Nemělo by nás proto překvapovat, že agenti i v epistemickém kontextu někdy nadřazují své zájmy pravdivosti zastávaných přesvědčení (Caplan 2000, 191; 2001a, 4; 2006, 115). Iracionální názory jsou považovány za přitažlivé jen tehdy, pokud jsou dostatečně „levné“. Znamená to, že jejich přijetí pro nositele nemá žádné nebo téměř žádné negativní důsledky. Caplan doporučuje, abychom si představili sestupnou křivku poptávky iracionálních přesvědčení. Jakmile vzroste „cena“ iracionality na ose x , sníží se poptávka po nerozumných stanoviscích na ose y a agenti se vrátí k uvažování, jež je ve větším souladu s předpokladem racionálních očekávání. Cena přitom spočívá v praktických konsekvencích iracionálních přesvědčení. Uvedme si platnost této poučky na jednoduchém příkladu. Lidé jsou ochotni léčit banální onemocnění pomocí hadího oleje a dalších postupů alternativní medicíny, protože v případě, že přípravek nezabere, jim nehrozí vážnější nebezpečí. S velkou pravděpodobností budou ovšem mnohem opatrnější, pokud by měli riskovat neověřenou léčbu rakoviny či jiného smrtelného onemocnění. Caplan předpokládá, že všichni jedinci kalkulují racionálně, byť na nevědomé úrovni, protože ve skrytu porovnávají atraktivitu iracionality s jejími potenciálně fatálními důsledky. To se projevuje ještě markantněji, pokud se případné ztráty netýkají zdraví, ale hmotného majetku. Snad všichni z nás jsou ochotni investovat do iracionálního koníčku, který blízké okolí nechápe, pokud s ním máme spojené příjemné zážitky, a to i za cenu značných finančních nákladů.

Takto chápaná racionální iracionalita může být v některých případech nejen neškodná, nýbrž dokonce výnosná. Agent elasticky snižuje racionalitu v závislosti na zvyšování individuálního prospěchu, neboť i ta nejvíce iracionální přesvědčení mohou být za specifických okolností výhodná. Ilustrujme si to opět na několika příkladech. Odmítání biologické evoluce je z pohledu vědeckého společenství iracionální a případného pochybovače vyčleňuje ze skupiny seriózních myslitelů, jenže přijetí i značně bizarních forem kreacionismu mladé Země může zároveň vést ke zvýšení statusu ve fundamentální evangelikální komunitě. Akceptování klimatického skepticismu je sice spojeno se vzrůstem pravděpodobnosti budoucí ekologické katastrofy,

ale jedinec může tato rizika považovat za příliš vzdálená, abstraktní či neosobní a dát přednost kariéře v konzervativním politickém hnutí. Otevřená podpora rasismu pravděpodobně povede k morálnímu odsudku ze strany většinové společnosti, avšak v rámci extremistické buňky může nastartovat nebývalý mocenský vzestup, který je spojen i s majetkovými a sociálními požitky. Silnou motivaci najdeme v konformitě jako přizpůsobení se sociálnímu tlaku ze strany referenční skupiny. Dalším faktorem rozvíjejícím racionální iracionalitu jsou pozitivní iluze, které ovlivňují lidské myšlení a rozhodování. Nejvýmluvnějším dokladem je optimistické zkreslení, tedy rozdíl mezi pravděpodobností očekávaných a skutečných úspěchů v osobním životě, zdravotním stavu nebo ekonomických aktivitách (Weinstein, 1980). Tyto a obdobné psychologické mechanismy nejsou agentům dostupné introspektivně, jejich nevědomé kalkulace jsou jimi přesto zásadně ovlivněny.

Přestože Caplan ve svém výzkumu nepoužívá pojmy „epistemická“ a „instrumentální“ racionalita, jeho argumentace napovídá, že by neměl být problém tuto terminologii kooptovat. Z výše řečeného vyplývá, že *racionálně iracionální* agent je *racionální* z instrumentálního hlediska a *iracionální* z epistemického hlediska. Jeho teoretická východiska jsou chybná, ale při svém praktickém rozhodování volí správné postupy. To má dosti závažné a znepokojivé důsledky, které připouští i sám autor: „agent, který je racionální v tomto slabém smyslu, se může hrubě a systematicky mýlit v tom, jaký svět ve skutečnosti je“ (Caplan 2000, 193). Lze si jen těžko představit někoho, kde je více systematicky pomýlen než příznivci nezdůvodněných konspiračních teorií. Snad i je bychom mohli označit za racionálně iracionální myslitele, kteří mají pro své epistemicky defektní závěry dobré instrumentální důvody. A právě tímto směrem se budou ubírat mé úvahy v následující podkapitole. Protiví se mi totiž představa, že bychom měli považovat konspirační teoretiky, konspirační teorie nebo konspirační myšlení za racionální, a to v jakémkoli významu toho slova.

3. Racionalita konspiračních teorií

Termín „konspirační teorie“ se začal ve veřejném prostoru sporadicky objevovat už od 60. let 19. století, ale do širšího povědomí se dostal až v návaznosti na myšlenky Karla R. Poppera. Ve druhém svazku *Otevřené společnosti a jejich nepřátel* Popper definoval konspirační teorii jako názor, podle něhož ve společnosti působí mocní a zlovolní jednotlivci nebo organizace, které v utajení pracují na prosazení svých skrytých zájmů (Popper 1994, 84 – 85). Negativní jevy, k nimž v dějinách dochází – jako je válka, nezaměstnanost nebo bída – jsou přímými důsledky realizace plánů těchto vlivových skupin, a proto je třeba spiknutí za každou cenu odhalit. Popper se domníval, že příčinou popularity konspiračních teorií ve dvacátém století je sekularizace náboženských představ:

Víra v homérské bohy, jejichž spiknutím se vykládá historie trójské války, je pryč. Bozi jsou opuštěni. Jejich místa však zaujali mocní lidé nebo skupiny – temné nátlakové skupiny, které jsou ve své špatnosti zodpovědné za všechna zla, kterými trpíme – jako třeba siónští mudrci, monopolisté, kapitalisté, imperialisté (Popper 1994, 85).

Konspirační teorie nemají mezi sociálními badateli dobré jméno, protože jsou považovány za soubory přesvědčení o obtížně uskutečnitelných komplotech, jež spřádají nepoznaní aktéři za kulisami dějin. Seriózní historikové od nich dávají ruce pryč, protože odporují běžně dostupné evidenci. Konspirační teorie jsou podle rozšířené představy přijímány kognitivně méně kompetentními agenty, kteří sami sebe považují za neúspěšné, sociálně diskriminované či marginalizované.³ Tento přístup ovšem není zcela oprávněný, protože pokud nás dějiny něčemu naučily, pak je to fakt, že ke konspiracím – úspěšným či neúspěšným – občas skutečně dochází. Existují zdůvodněné teorie o reálných spiknutích prováděných v utajení, jako byl atentát, který v roce 1914 provedla nacionalistická organizace Černá ruka na rakouského následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este. Někdy se ke složitým konspiracím uchylují i vládní organizace, jako když britská kontrarozvědka MI5 chtěla roku 1943 odklonit pozornost mocností Osy od vylovení na Sardinii pomocí operace Mincemeat. V literatuře se ale uvádějí spíše příklady nezdůvodněných konspiračních teorií, mezi něž můžeme zařadit populární smyšlenky o tom, že atentát na prezidenta Kennedyho v roce 1963 zosnovala americká tajná služba CIA, nebo že od roku 1996 spolupracují vlády ČR a USA na programu práškování populace pomocí chemtrails. Konspirační teorie postrádající dostatečnou evidenci mívají jednoznačně negativní politické důsledky, protože se nějakým způsobem dotýkají života snad všech lidí na planetě. Mohou totiž vést k popírání globálního oteplování a zvyšování environmentálního rizika, odmítání geneticky modifikovaných potravin a rostoucí hrozbě hladomoru, zavrhování zavedených lékařských postupů a preferování neověřených terapií. V některých extrémních případech takové nauky podněcují násilné a teroristické činy, někdy dokonce válku a genocidu (Uscinski, 2018, s. 10–12). Přesto se objevují filozofové, kteří se snaží dodat nezdůvodněným konspiračním teoriím legitimitu. Obhajoba může mít dvojí podobu: za racionální lze považovat buď zastánce konspiračních teorií, nebo samotné konspirační myšlení.

Začneme představením první strategie. Jak už jsem předeslal v předchozím odstavci, v historii najdeme celou řadu dobře zdokumentovaných konspirací, které

³ Američtí politologové Joseph E. Uscinski a Joseph M. Parent tento poznatek vyjádřili naléhavým heslem: *Conspiracy theories are for losers*. Tvrdí přitom, že jejich teze je ryze deskriptivní, nikoli pejorativní (Uscinski, Parent 2014, 131).

můžeme s velkou mírou jistoty považovat za reálné. Podle některých myslitelů je proto racionální být konspiračním teoretikem, který zvažuje možnosti zákulisních spiknutí (např. Coady 2007; Pigden 2007, 2017). Charles Pigden se domnívá, že každá osoba s dostatečnými znalostmi o politice a historii musí být konspiračním teoretikem, protože naše poznání v těchto oblastech zahrnuje velké množství dokladů o konspiracích. V nedávných dějinách Spojených států to bylo třeba úsilí Nixonovy administrativy nelegálně odposlouchávat politické oponenty ve skandálu Watergate, nebo snaha Reaganovy vlády nezákonně prodávat zbraně teroristickým režimům v aféře Írán-Contras. Pigden a další dokonce tvrdí, že skutečně zodpovědní občané berou konspirační teorie vážně, čímž se liší od svých méně uvědomělých protějšků. Příznivci konspiračních hypotéz plní ve společnosti důležitou funkci, kterou je kontrola demokraticky zvolených vlád. Je naopak správné za iracionální považovat zastánce tzv. *koincidenčních teorií* (*coincidence theorists*), kteří naprosto odmítají možnost jakýchkoli konspirací a podle nichž je vše ve světě jen náhoda, koincidence (Coady 2007, 196 – 197). Ještě nebezpečnější mohou být osoby *trpící fobií z konspiračních teorií* (*conspiracy theory phobia*), které používají obvinění z konspiračního myšlení jako nekorektní útok na zastánce menšinových názorů, jež jsou v rozporu s oficiálním směřováním vládnoucích elit (Räikkä, Basham 2018, 178).

Představitelem druhé strategie, která usiluje o připsání racionality konspiračnímu myšlení, je především Neil Levy (2019). Levy ve svém článku nejprve provedl rozlišení mezi *objektivní* a *subjektivní* racionalitou, a to v intencích dříve představeného rozdílu mezi racionalitou epistemickou a instrumentální. Podle Levyho objektivní iracionalita nevyklučuje subjektivní racionalitu – agent, který zastává objektivně iracionální přesvědčení, k nim může mít relevantní, subjektivně racionální důvody. Vynikajícím příkladem této dvojakosti jsou právě konspirační teorie, které mohou poskytovat mimořádně zavádějící, od reality zcela odtržený, objektivně nerozumný obraz světa, ale přitom jsou produkovány racionálními psychologickými dispozicemi, jako je například opatrnost a nedůvěřivost. Levy se domnívá, že funkcí těchto adaptivních mechanismů je obrana proti fyzickému ohrožení nebo jiným formám zneužívání. Opatrní lidé například vykazují vysokou falešnou pozitivitu při detekci hadů, což jim sice přináší určité epistemické potíže, ty však představují jen malou újmu výměnou za vyšší bezpečnost. Nedůvěřiví lidé zase zaznamenávají falešnou pozitivitu při odhalování podvodníků, ale i nezdůvodněný pocit ohrožení je chrání před obelstěním. Levy tvrdí, že agenti nemohou být označováni za iracionální v případech, kdy využívají jinak spolehlivé psychologické mechanismy. Konspirační myšlení funguje v podmínkách nedostatečné informovanosti ku prospěchu svých nositelů, a proto lze takový typ ideace považovat za racionální. Přijímání bizarních konspiračních teorií je pak vcelku

akceptovatelnou cenou, kterou agenti platí za obezřetnost před skutečnými nebezpečími.

Obávám se, že argumentace zastánců racionální iracionality a konspiračního myšlení vede k dosti neblahým důsledkům pro teorie společenských věd i praktický politický život. Stručně představím tři způsoby, jak tyto koncepce kritizovat. Obháje konspiračního myšlení podle mého názoru 1) opomíjejí prioritu epistemické racionality nad instrumentální, 2) neberou v úvahu sociální povahu normativních pojmů a 3) nesprávně interpretují evoluci kognitivních schopností. První výtky stojí na předpokladu, že epistemická racionalita předchází instrumentální. Dnes už málokdo zastává vyhocený sentimentalismus Humova ražení, podle něhož je rozum ve vleku vášní a je impotentní při určování cílů našeho jednání. Má volba konzumovat jablka nemusí být způsobena jen emoční touhou uspokojit chuť na sladké, může být motivována i racionálním kalkulem žít zdravěji. V mnohých případech jsou rozumem určovány nejen prostředky, ale i cíle, a proto je dělení na epistemickou a instrumentální racionalitu až příliš striktní – stejný rozum určuje cíle i prostředky. A i když víme, že epistemicky iracionální cíle mohou být dosahovány instrumentálně racionálními prostředky, celek jednání není vhodné považovat za bezesbýtku racionální, protože tak přehlídíme jednu podstatnou složku rozvažovacího procesu. Byla by chyba označovat za racionálního chorobného žárlivce, který se na základě nedostatečné evidence rozhodne zavraždit svou údajně nevěrnou manželku, i kdyby pro dosažení svého cíle použil ty nejdůmyslnější prostředky, a vyhnul se tak zaslouženému trestu. Podobně u zastávce teorie ploché Země je příslušností k podobně smýšlejícím lidem možná uspokojena touha po přátelství či obdivu, zoufalá pomýlenost takového stanoviska si však nezaslouží být pokládána za racionální, byť „racionálně iracionální“.

Tvrdím dále, že teoretikové racionální iracionality nechápou sociální povahu normativních pojmů, mezi něž patří i „racionalita“. Rozumnost je spíše skupinovou než individuální záležitostí, a to podobně jako pravdivost, zdůvodněnost nebo spolehlivost (srov. Goldman 2010). Připisování instrumentální racionality z hlediska subjektivních podmínek nedává smysl. Individualisticky vystavěná epistemologie racionality pak vede k nebezpečí subjektivismu a relativismu, což je stejně jako v případě pravdy a zdůvodnění nežádoucí. Asi by nás pobavilo nebo znepokojilo, kdyby někdo u soudu slíbil vypovídat „svou vlastní pravdu“, a podobně neuspokojivé by bylo obhajovat „svou vlastní racionalitu“. Pokud mají mít tyto normativní kategorie význam, musí být otevřené možnosti intersubjektivního posuzování. Máme-li tedy nějaký typ jednání považovat za instrumentálně racionální, pak se nemůže týkat jen myšlení konkrétního jednotlivce, avšak jakéhokoli jiného agenta v obdobné situaci. Naturalizovaná epistemologie není založena na nedůvěryhodné perspektivě první osoby, ale stejně jako věda vychází z mnohem spolehlivější perspektivy osoby třetí. Tuto

skutečnost výstižně popsal Tyler Burge, podle něhož zcela solitérní myslitel nejenže nemůže být adeptem racionality, dokonce nemůže ani existovat:

Rozum má za úkol poskytovat vodítka k pravdě, předkládat a prosazovat pravdu bez ohledu na individuální zájmy. Proto epistemické důvody nelze relativizovat vůči osobě nebo na přání. Proto je někdo, jehož uvažování je narušeno sebeklamem, významným způsobem iracionální – i když sebeklam slouží zájmům jedince (Burge 1993, 475).

Nakonec se domnívám, že obhájci konspiračního myšlení nesprávně interpretují jeho evoluci. Levy má pravdu, že konspirační ideace je evolučně starší heuristikou, která za určitých podmínek chrání agenta před možným ohrožením. Kognitivní mechanismy typu 1 mohly být považovány za racionální před vznikem analytického myšlení typu 2, ale dnes mají procesy typu 2 epistemickou prioritu před typem 1. Oproti jiným živočichům máme mnohem pestřejší možnosti zdůvodňování našich přesvědčení a měli bychom je patřičně využívat. Jednoduché nástroje vytváření přesvědčení a rozhodování se hodí nanejvýš k řešení nekomplikovaných situací, s nimiž se každodenně setkávají naši pravěcí předci. Bylo by však lehkovážně používat je při komplexnějších dilematech, se kterými nás konfrontuje moderní doba. Lidské bytosti jsou například vybaveny hyperaktivním ústrojím pro detekci intencionálních činitelů (*hyperactive agency detection device, HADD*), které v minulosti mělo za úkol minimalizovat nebezpečí ze strany jiných intencionálních aktérů (Barrett 2000). Z hlediska přirozeného výběru je totiž efektivnější vyhodnotit náhodné zašramocení v křoví jako projev predátora, protože i v případě chybovosti vede k vyšší pravděpodobnosti přežití. Rozhodně ale odmítám, aby byla hyperaktivní detekce vedoucí k animismu či spiritismu považována za racionální, protože světonázory z ní vyplývající jsou jednoznačně nerozumné. Stejně je to s nezdůvodněnými konspiračními teoriemi, které jsou sice zapříčiněny evolučně výhodnými kognitivními heuristikami, přesto jejich finální podoba není epistemicky přijatelná. Tvrdit navíc, že jsou heuristiky racionální, je *de facto* protimluv. Nejrozšířenější klasifikace kognitivních procesů proti sobě staví rychlé intuitivní procesy typu 1 a pomalou racionalitu myšlenkových pochodů typu 2 (srov. Evans, Stanovich, 2013), konfúzní používání těchto termínů s sebou nepřináší žádný teoretický užitek.

Závěr

Konspirační teorie mohou být založeny na zdůvodněných či nezdůvodněných přesvědčeních, popisují reálné či nereálné situace. Schopnost rozlišit mezi nimi je tím, co činí agenta racionálním, a proto mluvit o údajné racionalitě zastánců nezdůvodněných konspiračních teorií považuji za nezodpovědné a nebezpečné. Bizarní

konspirační teorie jsou mezním příkladem iracionality, nic racionálního na nich není. Vrhají dlouhý a temný stín do budoucnosti: teorie QAnon vede k domácímu terorismu, antivakcinační hnutí způsobuje nadúmrtí infekčními nemocemi, smyšlenky o chemtrails oslabují důvěru veřejnosti v demokraticky zvolené vlády apod. Všechny nezdůvodněné konspirační teorie navíc způsobují eskalaci pseudovědeckého myšlení a vyčleňují ze společnosti epistemicky méně odolné jedince. Jsem přesvědčen, že nezdůvodněné konspirační teorie jsou produktem nejrůznějších epistemických defektů, hlavně kognitivní lenosti a metakognitivního sebepřečehování (Tvrđý 2021). Pro úplnost musí tento „deficitní model“ zohlednit i motivaci jednotlivých agentů, jejich morální charakter, sociální a politický kontext, v němž se nacházejí. To je úkol pro již probíhající psychologický a sociologický výzkum, který snad v dohledné době poskytne komplexnější pohled na fenomén konspiračního myšlení. Ani epistemická smůla ovšem neomlouvá iracionalitu zastánců nezdůvodněných konspiračních teorií, protože mnozí jiní agenti dokážou nežádoucí vnitřní dispozice a nepříznivé vnější podmínky úspěšně překonat.

Termín „racionální iracionalita“ trpí stejným neduhem jako mnoho jiných filozofických pojmů, které vznikly spojením protimluvů: „konečné nekonečno“, „relativní absolutno“, „subjektivní objektivita“ atd. Používat spojení „racionální iracionalita“ je zavádějící a dehonestující, zvlášt v souvislosti s nezdůvodněnými a nezdůvodnitelnými soubory přesvědčení. Možná ale čelíme mnohem hlubšímu problému, který se týká samotných základů našich epistemologií. Zdá se mi, že normativní pojmy „racionální“ a „iracionální“ často slouží k expresivnímu vyjádření souhlasu či nesouhlasu s nějakým agentem nebo stanoviskem. Situace je do značné míry analogická ke způsobu, jakým Larry Laudan hodnotil používání pojmů „pseudověda“ a „nevědecký“. Považoval je za „prázdné fráze, které pouze působí na naše emoce“ a které bychom měli zcela vypustit z našeho slovníku (Laudan 1983, 124 – 125). I když s Laudanovým odsudkem demarkačního problému nesouhlasím, v případě racionality bych byl ochoten uvažovat o obdobném eliminativním řešení. To koneckonců navrhol i Alvin I. Goldman, který ve své knize *Epistemology and Cognition* racionalitu odmítl vůbec analyzovat: „Tento pojem je v běžném užívání natolik vágní a různí filozofové a sociální vědci jej používají tak nejednotně, že jeho užitečnost je omezená“ (Goldman 1986, 27). Férovější je možná používat citově zabarvená slova, jejichž pochvalný či hanlivý význam si nečiní nárok na nezaujatost. Pokud „racionální – iracionální“ skutečně užíváme synonymně s „chytrý – hloupý“, „správný – nesprávný“ nebo „chvályhodný – zavrženíhodný“, pak je asi opravdu lepší tuto dvojici neužívat vůbec. Epistemologie to přežije a my se můžeme soustředit na více objektivní způsoby epistemického hodnocení: pravdivost, zdůvodněnost, spolehlivost, platnost nebo přijatelnost.

Literatura

- BARRETT, J. L. (2000): Exploring the Natural Foundations of Religion. *Trends in Cognitive Sciences*, 4 (1), 29 – 34. DOI: [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(99\)01419-9](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(99)01419-9)
- BURGE, T. (1993): Content Preservation. *The Philosophical Review*, 102 (4), 457 – 488. DOI: <https://doi.org/10.2307/2185680>
- CAPLAN, B. (2000): Rational Irrationality: A Framework for the Neoclassical-Behavioral Debate. *Eastern Economic Journal*, 26 (2), 191 – 211.
- CAPLAN, B. (2001a): Rational Ignorance versus Rational Irrationality. *Kyklos*, 54 (1), 3 – 26. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-6435.00138>
- CAPLAN, B. (2001b): Rational Irrationality and the Microfoundations of Political Failure. *Public Choice*, 107 (3/4), 311 – 331.
- CAPLAN, B. (2004): Rational Irrationality. In: Rowley, C. K. – Schneider, F. (eds.): *The Encyclopedia of Public Choice, Vol. 2*. Boston: Springer, 470 – 472. DOI: https://doi.org/10.1007/978-0-306-47828-4_171
- CAPLAN, B. (2006): *The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies*. Princeton: Princeton University Press.
- COADY, D. (2007): Are Conspiracy Theorists Irrational? *Episteme*, 4 (2), 193 – 204. DOI: <https://doi.org/10.3366/epi.2007.4.2.193>
- EVANS, J. St. B. T., STANOVICH, K. E. (2013): Dual-Process Theories of Higher Cognition: Advancing the Debate. *Perspectives on Psychological Science*, 8 (3), 223 – 241. DOI: <https://doi.org/10.1177/1745691612460685>
- GOLDMAN, A. I. (1979): What Is Justified Belief? In: Pappas, G. S. (ed.): *Justification and Knowledge*. Dordrecht: Springer, 1 – 23. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-009-9493-5_1
- GOLDMAN, A. I. (1986): *Epistemology and Cognition*. Cambridge: Harvard University Press.
- GOLDMAN, A. I. (2010): Why Social Epistemology Is Real Epistemology. In: Haddock, A. – Millar, A. – Pritchard, D. (eds.): *Social Epistemology*. Oxford: Oxford University Press, 1 – 28. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199577477.003.0001>
- HUME, D. (2019): *Pojednání o lidské přirozenosti, Kniha 2: Vášně*. Praha: Togga.
- KELLY, T. (2003): Epistemic Rationality as Instrumental Rationality: A Critique. *Philosophy and Phenomenological Research*, 66 (3), 612 – 640. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1933-1592.2003.tb00281.x>
- LAUDAN, L. (1983): The Demise of the Demarcation Problem. In: Cohen, R. S. – Laudan, L. (eds.): *Physics, Philosophy and Psychoanalysis*. Dordrecht: Springer, 111 – 127. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-009-7055-7_6
- LEVY, N. (2019): Is Conspiracy Theorising Irrational? *Social Epistemology Review and Reply Collective*, 8 (10), 65 – 76.
- LOCKE, J. (2012): *Esej o lidském chápání*. Praha: Oikoymenh.
- MINFORD, P., PEEL, D. (2019): *Advanced Macroeconomics: A Primer, 2nd Ed.* Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- PIGDEN, C. (2007): Conspiracy Theories and the Conventional Wisdom. *Episteme*, 4 (2), 219 – 232. DOI: <https://doi.org/10.3366/epi.2007.4.2.219>
- PIGDEN, C. (2017): Are Conspiracy Theorists Epistemically Vicious? In: Lippert-Rasmussen, K. – Brownlee, K. – Coady, D. (eds.): *A Companion to Applied Philosophy*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 120 – 132. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118869109.ch9>
- POPPER, K. R. (1994): *Otevřená společnost a její nepřátelé II: Vlna prorocství*. Praha: Oikoymenh.
- POPPER, K. R. (2002): *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. London: Routledge.
- RÄIKKÄ, J., BASHAM, L. (2018). Conspiracy Theory Phobia. In: Uscinski, J. E. (ed.): *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. Oxford: Oxford University Press, 178 – 186. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190844073.003.0011>

- SIMON, H. A. (1983): *Reason in Human Affairs*. Stanford: Stanford University Press.
- TVRDÝ, F. (2021): Vice Epistemology of Believers in Pseudoscience. *Filozofia*, 76 (10), 735 – 751. DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2021.76.10.1>
- USCINSKI, J. E. (2018): Down the Rabbit Hole We Go! In: Uscinski, J. E. (ed.): *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. Oxford: Oxford University Press, 1 – 32. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190844073.003.0001>
- USCINSKI, J. E., PARENT, J. M. (2014): *American Conspiracy Theories*. Oxford: Oxford University Press.
- WEINSTEIN, N. D. (1980): Unrealistic Optimism about Future Life Events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39 (5), 806 – 820. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.39.5.806>

Tato studie je výsledkom badateľskej činnosti podporovanej Grantovou agentúrou Českej republiky v rámci grantu GA20-06678S *Perspektivy paternalizmu v demokratickej spoločnosti*.

Filip Tvrđý
Univerzita Komenského v Bratislave
Filozofická fakulta
Katedra logiky a metodológie vied
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: filip.tvrdy@uniba.sk
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1264-9854>